

DEPORTACJE LUDNOŚCI POLSKIEJ W GŁĄB ZSRS (1939–1941)

Od pierwszej masowej deportacji polskiej ludności cywilnej w głąb ZSRS, która rozpoczęła się 10 lutego 1940 r., minęło już 71 lat. Warto więc zastanowić się, co po latach badań wiadomo o tej formie represji sowieckich na ziemiach II RP, zagarniętych po 17 września 1939 r. przez najeźdźcę ze wschodu.

O skali istniejących problemów z oceną tego zjawiska najlepiej chyba świadczy fakt głębokiego podziału na osoby, które głoszą tezę o ponad milionie deportowanych (czasami pada nawet liczba półtora miliona), oraz tych, którzy w oparciu o dostępne dziś materiały źródłowe, opracowania i monografie rzeczywistą liczbę zesłanych w głąb sowieckiego imperium szacują na 330–400 tys. osób. Warto też sobie uświadomić, że na podstawie dostępnych dokumentów, do czterech masowych deportacji, podawanych praktycznie w każdym podręczniku historii, udało się nam dopisać dwie mniejsze akcje przesiedleńcze: uchodźców wojennych z centralnych i zachodnich terenów Polski (w większości Żydów) wywiezionych w głąb Białorusi i Ukrainy jesienią 1939 r. oraz polskich i ukraińskich chłopów przesiedlonych przymusowo zimą 1940 r. z południowo-wschodnich województw II RP do Besarabii i Bukowiny. Akcje te objęły swym zasięgiem nie mniej niż 75–80 tys. ludzi, jednak w polskiej historiografii lat powojennych pozostały praktycznie niezauważone. Być może zaważył na tym stosunkowo łagodny charakter wysiedleń w odróżnieniu od zsyłek do osad specjalnych na północy RSFRS oraz kołchozów i sowchozów Kazachstanu.

Przygotowania do masowych wysiedleń osób, uznanych przez nową władzę za zagrażające porządkowi społecznemu, rozpoczęły się niemal natychmiast po wkroczeniu Armii Czerwonej i NKWD na wschodnie ziemie II RP. „Oczyszczenie” zajmowanych ziem z osób mogących w jakikolwiek sposób sabotować poczynania władzy było jednym z priorytetów Kremla. Przeprowadzane deportacje łączyły w sobie kilka ważnych czynników: polityczny – pozbycia się faktycznych i domniemyanych wrogów; ekonomiczny – pozyskania setek tysięcy darmowych rąk do pracy przy wyrębie lasów, budowie nowych linii kolejowych i utrzymaniu już wybudowanych; oraz bezpieczeństwa – zastraszenia społeczeństwa na okupowanych ziemiach skalą represji, aby złamać jakąkolwiek wolę oporu. Czynnik ekonomiczny, choć bardzo istotny, zwłaszcza w przypadku deportacji lutowej, nie był głównym powodem represji. Także narodowy charakter represji w wielu przypadkach ustępował celowi społecznemu – eliminacji potencjalnych wrogów nowego ustroju.

Decyzje o deportacjach podejmowane były przez najwyższe czynniki partyjne i państwowe ZSRS. Osobami bezpośrednio odpowiedzialnymi byli: Józef Stalin, szef NKWD Ławrientij Beria, jego zastępca Wsiewołod Mierkułow, naczelnik Zarządu Administracyjno-Gospodarczego NKWD ZSRS Bachczo Kobałow oraz szefowie republikańskich struktur NKWD: Iwan Sierow (USRS) i Ławrientij Canawa (BSRS). Wszystkie najważniejsze dokumenty

precyzujące przebieg akcji wysiedleńczych, ich zasięg oraz miejsca docelowe zsyłki były opracowywane w Moskwie. Dekrety dotyczące deportacji lutowej wydano już 4 i 5 grudnia 1939 r., natomiast dokumenty dotyczące akcji kwietniowej – 2 marca 1940 r., trzy dni przed podpisaniem rozkazu o rozstrzelaniu polskich jeńców wojennych – oficerów, policjantów, pracowników służby więziennej – przebywających w obozach w Ostaszkowie, Starobielsku i Kozielsku oraz w więzieniach na terenie tzw. Zachodniej Ukrainy i tzw. Zachodniej Białorusi. To samo rozporządzenie precyzowało przebieg późniejszego o dwa miesiące wysiedlania polskich uchodźców wojennych. Represjonowane grupy otrzymały specjalny status, który decydował o ich losie. Osoby deportowane w lutym, w radzieckich spisach i rozkazach figurują jako *spiecpieriesielency-osadniki*, rzadziej jako *bywshyje polskije osadniki i lesniki*. Osoby deportowane w kwietniu 1940 r. określane są jako *administratiwno-wyslannyje*. Osoby deportowane w maju–czerwcu 1940 r. określane są jako *spiecpieriesielency-bieżeńcy* i pod względem zasad zsyłki zalicza się je do tej samej grupy co osadników i leśników z lutego. Osoby deportowane latem 1941 r. (z Zachodniej Białorusi i Ukrainy, Litwy, Łotwy, Estonii i Mołdawii) zaliczono do kategorii *zsylno-posielency*¹. Dla tej grupy w sowieckich dokumentach spotyka się także zamiennie określenie *administratiwno-ssylnyje*² i *ssylno-pieriesielency*³.

Kategorie *spiecpieriesielency-osadniki* oraz *spiecpieriesielency-bieżeńcy* rozmieszczone zostały w osadach specjalnych w północnych rejonach ZSRS podległych bezpośrednio nadzorowi NKWD. Osoby zaliczone do kategorii *administratiwno-wyslannyje* oraz *zsylno-posielency* przebywały na wolnej zsyłce na południu ZSRS. Czas ich zesłania był z góry ustalony. W pierwszym przypadku wynosił on dziesięć, w drugim dwadzieścia lat.

Prześledźmy procedury decyzyjne poprzedzające pierwszą, największą i najbardziej znaną akcją deportacyjną z lutego 1940 r. Jak wspominałem, decyzje o wysiedleniu zapadły na początku grudnia 1939 r. Beria wystosował do Stalina 2 grudnia pismo, w którym postulował pilne wysiedlenie polskich osadników wojskowych⁴. Był to początek oficjalnego obiegu dokumentów w tej sprawie, choć przygotowania, w sposób nieformalny, trwały już w Mińsku i Kijowie. W najgłębszej tajemnicy, bez informowania władz nowo powstałych obwodów „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi”, sporządzano imienne listy osób podlegających deportacji. Pierwsze decyzje Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło 4 grudnia 1939 r., popierając propozycję Berii⁵. Dzień później, 5 grudnia 1939 r., Rada Komisarzy Ludowych ZSRS wydała uchwałę nr 2010–558ss, w której oficjalnie zadecydowano o „oczyszczeniu” byłych wschodnich terenów II RP z rodzin osadniczych zagrażających porządkowi społecznemu⁶. Zanim przystąpiono do realizacji tej uchwały, na Kreml wpłynęły pisma od władz re-

¹ A. Gurianow, *Cztery deportacje 1940–41*, „Karta” 1994, nr 12, s. 122.

² Memoriał w sprawie przyjęcia i rozmieszczenia w obwodzie omskim zesłanych w trybie administracyjnym z zachodnich obwodów BSRS i Mołdawskiej ASRS, I. Biłas, *Represywno-karalna systema w Ukraini 1917–1953 Suspilno-politycznyj ta istoriko-prawowyj analiz*, Kyjiw 1994, t. 2, s. 206–209.

³ Memorandum zastępcy Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Kazachskiej SRS Kadajewa o przyjęciu i rozmieszczeniu zesłańców-przesiedleńców w obwodzie południowokazachstańskim Kazachskiej SRS, I. Biłas, *op. cit.*, s. 201.

⁴ Pismo Ł. Berii do CK WKP(b) i do J. Stalina nr 5352 z 2 XII 1939 r. w sprawie wysiedleń osadników z zachodnich obwodów ukraińskiej i białoruskiej SRS, APRF, f. 3, op. 30, d. 199, k. 3–5.

⁵ Uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) nr P9/158 z 4 XII 1939 r. w sprawie wysiedleń osadników z zachodnich obwodów ukraińskiej i białoruskiej SRS, APRF, f. 3, op. 30, k. 1–2.

⁶ Postanowienie RKL ZSRS nr 2010–558ss z 5 XII 1939 r. o wysiedleniu z zachodnich obwodów białoruskiej i ukraińskiej SRS rodzin osadniczych, APRF, f. 93, Kolekcja postanowień RKL ZSRS.

publik, aby ze względów bezpieczeństwa decyzje o wysiedleniu rozciągnąć na leśników oraz pracowników straży leśnej, którzy potrafili posługiwać się bronią palną oraz doskonale znali lasy. A to oznaczało, że z ich ewentualnej pomocy będą mogły korzystać polskie oddziały partyzanckie. W kolejnych dniach, 22 i 29 grudnia 1939 r., na prośbę RKL USRS i BSRS oficjalnie włączono do kontyngentu osób wysiedlanych rodziny leśników i straży leśnej. Wśród dokumentów dotyczących tej deportacji znajdujemy też wiele osobistych zaleceń Stalina – przekazanych Berii – precyzujących przebieg akcji. Pisma takie dotarły do szefa NKWD 19 i 25 grudnia 1939 r. Na ich podstawie 25 grudnia szef NKWD BSRS Ławrientij Canawa rozesłał do podległych mu jednostek wytyczne dotyczące natychmiastowego przystąpienia do opracowania – według zamieszczonych schematów – spisów wszystkich osadników i członków ich rodzin oraz przesłania owych spisów do centrali w nieprzekraczalnym terminie do 5 stycznia 1940 r.⁷ Spisy należało przeprowadzić pod pretekstem rejestracji obiektów gospodarczych. Doprecyzowane zostały także ogólne założenia akcji wysiedleńczej. Na każdym „odcinku operacyjnym” (obejmującym 250–300 rodzin) należało zorganizować „trójki operacyjne”, na których czele miał stać naczelnik rejonowego oddziału NKWD. Główny etap przygotowań kończyło wydane 29 grudnia 1939 r. postanowienie nr 2122–617ss⁸, w którym znalazły się: „Instrukcja Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRS o porządku przesiedlania polskich osadników z zachodnich obwodów USRS i BSRS”⁹, „Regulamin osad specjalnych i zasady zatrudniania osadników wysiedlanych z zachodnich obwodów USRS i BSRS”¹⁰ oraz „Etaty rejonowych i posiołkowych Komendantur NKWD w osadach o charakterze specjalnym”¹¹. Instrukcję podpisał Beria, potwierdził kierownik Wydziału Osadnictwa Pracy GUŁAG NKWD ZSRS, Michaił W. Konradow. Dokumenty te porządkowały zasady przewozu zesłańców, warunki ich osiedlenia i pobytu w osadach specjalnych oraz obowiązki nadzorującego specposiołki NKWD. Od tej chwili całość przygotowań w terenie spoczęła na strukturach NKWD w republikach, obwodach i rejonach.

Ławrientij Beria powołał 9 stycznia 1940 r. komisję odpowiedzialną za nadzór nad przygotowaniem i przebiegiem operacji w składzie: Wsiewołod Mierkułow, Wasilij Czernyszow, Bachczo Kobułow i Siergiej Milszstejn. To do tej komisji docierały przygotowywane przez zarządy obwodowe NKWD USRS i BSRS spisy osób podległych deportacji. Po ich zatwier-

W zbiorze dokumentów (I. Biłas, *op. cit.*) wymieniany jest pod tą samą datą dokument o numerze 1001–558ss. Wynika to najprawdopodobniej z tego, że zarówno dla Ukrainy, jak i dla Białorusi wysłano kolejne uwierzytelnione kopie, chyba że dla obu republik podjęto wówczas oddzielne uchwały – dla Białorusi uchwała nr 2010–558, a dla Ukrainy uchwała nr 1001–558, co jednak wydaje się mało prawdopodobne.

⁷ Rozporządzenie Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Białoruskiej SRS Ł. Canawy z 25 XII 1939 r. dla naczelników NKWD zachodnich obwodów BSRS w sprawie przeprowadzenia rejestracji przeznaczonych do wysiedlenia rodzin osadników, NARB, f. 4, op. 21, d. 1085, k. 126–127.

⁸ Postanowienie RKL ZSRS nr 2122–617ss z 29 XII 1939 r. o specprzesiedleńcach-osadnikach, GARF, f. 5446, op. 57, d. 65, l. 163–165. W tym samym dniu Biuro Polityczne KC WKP(b) wydało analogiczne postanowienie w tej sprawie nr P11/68; zob. APRF, f. 3, op. 30, d. 199, k. 30–38.

⁹ Instrukcja Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRS o porządku przesiedlania polskich osadników z zachodnich obwodów USRS i BSRS, GARF, f. 5446, op. 57, d. 65, k. 167–169.

¹⁰ Regulamin osad specjalnych i zasady zatrudniania osadników wysiedlanych z zachodnich obwodów USRS i BSRS, *ibidem*, k. 170–174.

¹¹ Etaty rejonowych i posiołkowych Komendantur NKWD w osadach o charakterze specjalnym, *ibidem*, k. 166.

dzeniu uchwalono „Plan załadowania, formowania, wywiezienia i przeładowania specjalnych przewozów NKWD”, w którym określono liczbę transportów, stacje załadunku i wyładunku, ewentualnie stacje przeładunkowe oraz daty odprawy składów¹². Przygotowania kończyła instrukcja dla naczelników składów deportacyjnych o konwojowaniu specprzesiedleńców-osadników opracowana przez Zarząd Główny Wojsk Konwojowych NKWD ZSRS¹³. Przygotowania pozostałych deportacji przebiegały zasadniczo w podobny sposób, z tą tylko różnicą, że korzystano z gotowych dokumentów i regulacji uchwalonych w trakcie przygotowanych wcześniejszych wysiedleń. Różnice były jedynie w dokumentach precyzujących zasady pobytu osób skazanych na przesiedlenie w trybie administracyjnym, gdyż w tym przypadku organa NKWD nie były odpowiedzialne za wyładunek i rozmieszczenie dowiezonego kontyngentu. Leżało to w gestii struktur republik i obwodów Kazachskiej i Uzbeckiej SRS.

We wczesnych godzinach rannych, 10 lutego 1940 r., do dziesiątków tysięcy domów załomotały „trójki operacyjne” odpowiedzialne za dostarczenie do punktów zbiorczych rodzin z wyznaczonych im „odcinków operacyjnych”. Do deportacji zakwalifikowano 150 375 osób: 99 065 (17 753 rodziny) z „Zachodniej Ukrainy” oraz 51 310 (9603 rodziny) z „Zachodniej Białorusi”. Do wagonów załadowano i wysłano w drogę 139 794 osoby (26 790 rodzin). Dane Wojsk Konwojowych mówią o 139 068 osobach, z czego na „Zachodnią Białoruś” przypadało 50 683, zaś na „Zachodnią Ukrainę” 88 385 osób¹⁴. Zesłano głównie osadników wojskowych (w większości byłych uczestników wojny 1920 r.), służbę leśną, uciekinierów z Rosji po wojnie domowej i przejęciu władzy przez bolszewików. Jako osadników potraktowano rodziny chłopskie, które otrzymały ziemię w ramach parcelacji majątków lub ją nabyły, i nie miały nic wspólnego z polityką osadniczą rządu polskiego. Polacy stanowili 81,68 proc., Ukraińcy 8,76 proc., Białorusini 8,08 proc., Niemcy 0,11 proc., inni 1,37 proc. deportowanych¹⁵. Ukraińcy i Białorusini zostali deportowani z powodu służby w gospodarce leśnej.

Zesłańców rozlokowano w 115 osadach specjalnych, w Komi ASRS, w północnych obwodach RFSRS: archangielskim, czelabińskim, czałowskiem, gorkowskim, irkuckim, iwanowskim, jarosławskim, kirowskim, mołotowskim, nowosybirskim, omskim, swierdłowskim i wołogodzkiem, w Jakuckiej i Baszkirskiej ASRS oraz w Kraju Krasnojarskim i Kraju Altajskim¹⁶. Dzieci do szesnastego roku życia było powyżej 58 tys.¹⁷

Dwa miesiące później przystąpiono do kolejnych wysiedleń. Termin nie był przypadkowy; wynikał on z czasu potrzebnego na dowiezenie zesłańców lutowych do miejsc przeznaczenia i powrót składów do obwodów po następną grupę. Beria wydał 7 marca 1940 r. zarządzenie nr 00308 o formowaniu kolejnych „trójek operacyjnych” odpowiedzialnych za organizację i przebieg

¹² I. Biłas, *op. cit.*, t. 1, s. 139–141.

¹³ Instrukcja dla naczelników składów deportacyjnych o konwojowaniu specprzesiedleńców-osadników, RGWA, f. 40, op. 1, d. 182, l. 26–30.

¹⁴ A. Gurianow, *Wprowadzenie* [w:] Indeks represjonowanych, t. XIV, *Deportowani w obwodzie archangielskim*, cz. 6: *Alfabetyczny wykaz 7004 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z obwodu wołyńskiego*, Warszawa 2007, s. 34–35.

¹⁵ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wydanie drugie – zmienione i rozszerzone, Wrocław 1996, s. 45 oraz tab. 2, s. 47.

¹⁶ Raport Naczelnika OTP GUŁAGu NKWD ZSRS M. Konradowa dla Berii „O przyjęciu i rozmieszczeniu osadników”, I. Biłas, *op. cit.*, t. 2, s. 139.

¹⁷ Raport o liczbie mężczyzn, kobiet i dzieci w składzie rodzin osadniczych i uchodźczych wysłanych z USRS i BSRS. Stan na 1 IV 1941 r., GARF, f. 9479, op. 1, d. 61, l. 121.

Fot. ze zbiorów grupy Kresy-Syberia

Zesłańcy polscy w Kazachstanie

akcji¹⁸, rozporządzenie nr 892/B o rozpoczęciu przygotowań do deportacji¹⁹ oraz 886/B o przygotowaniu szczegółowych spisów polskich oficerów przebywających w obozach jenieckich²⁰. Na podstawie ostatniego wykazu miano przygotowywać spisy rodzin podlegających zsyłce. Dobytek deportowanych podlegał konfiskacie. Rodzinom dano prawo do zabrania 100 kg rzeczy na osobę. Opuszczone domy i mieszkania miały przejść na własność miejscowych organów władzy i podlegać ponownemu zasiedleniu. W pierwszej kolejności mieli to być żołnierze RKKa oraz działacze partyjni odkomenderowani do pracy w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi.

Beria wydał 20 marca 1940 r. rozporządzenie dotyczące rozmieszczenia deportowanej ludności w północnych obwodach Kazachstanu. Pisał w nim m.in., że deportacji na dziesięć lat

¹⁸ Trojki dla Polaków (Rozkaz Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ł. Berii nr 00308 z 7 III 1940 r.), Biuletyn Historycznej Agencji Informacyjnej, nr 1, Warszawa 19 IX [1993]. Ten sam rozkaz zob. GARF, f. 9401, op. 12, d. 205, l. 1–4.

¹⁹ Rozporządzenie NKWD ZSRS nr 892/B z 7 III 1940 r. o wysiedleniu do Kazachstanu członków rodzin znajdujących się w obozach jenieckich i więzieniach zachodnich obwodów Białorusi i Ukrainy byłych oficerów polskiej armii, *Organy Gosudarstwiennoj Biezopasnosti SSSR w Wielikoj Oticzestwiennoj Wojnie. Sbornik dokumentow*, t. 1, Kniga pierwaja, red. S.W. Stiepaszin, A.P. Bykow, A.A. Krajyszkin, W.P. Jampolskij, W.M. Zorin, Moskwa 1995, s. 158–161.

²⁰ Rozporządzenie Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS nr 886/B z 7 III 1940 r. dla naczelnikowi Zarządu NKWD ZSRS ds. Jeńców Wojennych P. Soprunienko o przygotowaniu szczegółowych spisów polskich oficerów znajdujących się w obozach jenieckich, *Organy Gosudarstwiennoj Biezopasnosti SSSR...*, t. 1, Kniga pierwaja, s. 157.

О спецпереселенцах осадниках и беженцах по национальному признаку по республикам, краям и областям. -

Республика, край и область	Национальный состав												Всего
	Польски		Евреи		Украинцы		Белоруссы		Немцы		Проч.национ		
	осад.	беж.	осад.	беж.	осад.	беж.	осад.	беж.	ос.	беж.	осад.	беж.	
1. Казахская С С Р	4279	-	-	-	700	-	400	-	-	-	-	-	5379
2. Башкирская АССР	139	-	-	-	10	-	117	-	-	-	13	-	276
3. Коми АССР	9300	154	-	8996	1018	2	44	-	5	-	82	-	19500
4. Марийская АССР	-	1623	-	4293	-	11	-	-	-	-	-	1	5877
5. Якутская АССР	-	445	-	1736	-	92	-	4	-	14	-	24	2348
6. Алтайский край	5842	114	-	4809	714	5	443	-	-	5	-	15	11948
7. Красноярский край	7787	220	-	1490	1300	85	700	44	-	-	-	43	11745
8. Вологодская обл.	7159	424	-	3165	1812	120	700	80	-	-	-	99	13156
9. Иркутская обл.	10844	163	-	2398	969	68	875	-	-	-	-	184	15006
10. Архангельск. обл.	32010	804	-	11577	1693	8	4450	50	81	11	623	161	51475
11. Ивановская обл.	372	-	-	-	97	-	122	-	-	-	-	8	599
12. Пермская обл.	1376	100	-	792	185	1	168	-	6	6	11	-	2648
13. Кировская обл.	1908	-	-	-	249	-	86	-	-	-	-	-	2248
14. Молотовская обл.	7760	175	-	1684	796	17	397	-	17	2	172	23	11048
15. Новосибирская обл.	2042	2609	-	10832	9	1172	695	-	2	26	367	900	18704
16. Омская обл.	5060	170	-	1384	1087	29	759	-	27	3	-	5	8588
17. Челябинская обл.	1386	73	-	428	16	-	255	-	1	2	-	2	2172
18. Челябинская обл.	507	-	-	-	133	-	5	-	-	-	1	-	647

Zestawienie liczbowe (z podziałem na narodowości) deportowanych osadników i bieżenców do poszczególnych republik, krajów i obwodów ZSRS, podpisane przez kierownika Wydziału Osadnictwa Pracy GULAG-u NKWD ZSRS lejtnanta bezpieczeństwa państwowego Michaiła W. Konradowa (kopia oryginału – karta pierwsza)

podlegać będzie kontyngent 25 tys. rodzin, liczący w sumie 76–100 tys. osób. Do Kazachstanu miało też trafić 2–3 tys. prostytutek²¹. Do deportacji zakwalifikowano rodziny osób przebywających w obozach dla jeńców wojennych i więźniach, a także rodziny byłych oficerów polskiej armii, policjantów, pracowników więzień, żandarmów, zwiadowców, byłych właścicieli ziemskich, fabrykantów, pracowników aparatu administracyjnego, uczestników „kontrewolucyjnych” organizacji powstańczych. Wyłączone zostały jedynie rodziny oficerów i policjantów, których na podstawie zapotrzebowania V wydziału wywiadowczego GUGB ZSRS pozostawiono przy życiu i przeniesiono do obozu w Juchnowie, a następnie w Griazowcu.

W piśmie nr 1180/B²² z 5 kwietnia 1940 r. Beria przesłał do zatwierdzenia przez RKL ZSRS dwa projekty: „Postanowienie RKL ZSRS o wysiedleniu z zachodnich obwodów USRS i BSRS rodzin osób znajdujących się w obozach jeńców wojennych i więźniach oraz uchodźców z centralnej Polski nie przyjętych przez władze niemieckie” oraz „Porządek wysiedlenia osób ujętych w postanowieniu RKL ZSRS z 2 marca 1940 nr 285127”. Uchwałą nr 497–177ss z 10 kwietnia RKL ZSRS zatwierdziła nową instrukcję o trybie wysiedlania

²¹ Rozporządzenie NKWD ZSRS nr 1042/B dla ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Kazachskiej SRS o przedsięwzięciu kroków w celu rozmieszczenia w północnych obwodach Kazachstanu rodzin represjonowanych polskich oficerów, *Organy Gosudarstwiennoj Biezopasnosti SSSR...*, t. 1, Kniha pierwsza, s. 165–166.

²² Pismo Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych L. Berii do W. Mołotowa nr 1180/B z 4 IV 1940 r. zawierające projekt postanowienia RKL ZSRS o wysiedleniu osób z zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi oraz projekt rozporządzenia o porządku przebiegu tej akcji, GARF, f. 5446, op. 57, d. 68, l. 128.

Республика, край и область	Национальный состав												Всего
	Поляки		Евреи		Украинцы		Белоруссы		Немцы		Проч.национ.		
	осад.	беж.	осад.	беж.	осад.	беж.	осад.	беж.	осад.	беж.	осад.	беж.	
19 Ярославск. обл.	352	-	-	-	5	-	126	-	-	-	16	-	496
20 Свердловск. обл.	11610	1488	-	11029	1427	118	430	6	13	50	122	87	2641
Итого:	109238	8567	-	64533	11720	1728	10802	186	152	119	1835	1896	2102

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА ТРУД И СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ
ГУЛАГ НКВД
Капитан государственной безопасности

Осадников, лесников - 131.938 чел.
Беженцев - 78.339 "

М. Конрадов (КОНРАДОВ)

Zestawienie liczbowe (z podziałem na narodowości) deportowanych osadników i bieżęćców do poszczęólnych republik, krajów i obwodów ZSRS, podpisane przez Michaiła W. Konradowa (kopia oryginału – karta druga)

osób²³, zaś kolejną, o numerze 497–178ss, wyznaczyła termin jej rozpoczęcia na poranek 13 kwietnia 1940 r.²⁴ Kilka dni wcześniej, 9 kwietnia, wysiedlono prostytutkę – z „Zachodniej Białorusi” było ich 307, wraz z 35 dziećmi²⁵; z „Zachodniej Ukrainy” przynajmniej 47.

W wyznaczonym dniu w 51 transportach wywieziono do Kazachstanu 60 667, a według innych źródeł 61 092 osoby²⁶. Z „Zachodniej Białorusi” deportowano 26 777 osób (8055 rodzin)²⁷, z „Zachodniej Ukrainy” ok. 34 tys. osób. Rozmieszczono ich w północnym Kazachstanie, w obwodach: aktiubińskim, akmolińskim, kustanajskim, pietropawłowskim, karagandzkim, semipałatyńskim, pawłodarskim i północnokazachstańskim. Kilka tysięcy osób skierowano też do obwodu czelabińskiego. Jak wynika z raportów władz kazaskich, 35 528 deportowanych wysłano do pracy w kolchozach, 17 900 do pracy w sowchozach, zaś grupę ok. 8 tys. osób do pracy przy budowie linii kolejowych, dróg oraz do kopalni złota (Majkain

²³ Postanowienie RKL ZSRS nr 497–177ss z 10 IV 1940 r. o zatwierdzeniu instrukcji NKWD o wysiedleniu rodzin represjonowanych na dziesięć lat do Kazachstanu, rodzin uchodźców w północne rejonu ZSRS, zaś prostytutkę do Kazachstanu i Uzbekistanu, GARF, f. 5446, op. 57, d. 68, l. 123–124.

²⁴ Postanowienie RKL ZSRS nr 497–178ss z 10 IV 1940 r. o rozpoczęciu akcji wysiedlania rodzin represjonowanych w dniu 13 IV, GARF, f. 5446, op. 57, d. 68, l. 125–127.

²⁵ Meldunek Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych BSRS Ł. Canawy dla Ł. Berii i W. Mierkułowa z 14 IV 1940 r., Ośrodek „Karta”, Kolekcja akt rosyjskich.

²⁶ Raport Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Kazachskiej SRS – Babkina dla Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ł. Berii „O opanowaniu specprzesiedleńców wysłanych z zachodnich obwodów Ukrainkiej i Białoruskiej SRS i stanie pracy operacyjno-agenturalnej”, stan na 15 X 1940 r., GARF, f. 9479, op. 1., d. 59, l. 25.

²⁷ Raport Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Białoruskiej SRS Ł. Canawy dla Ł. Berii o przebiegu akcji deportacyjnej w zachodnich obwodach Białoruskiej SRS, NARB, f. 4, op. 21, d. 2076, l. 166.

Zołoto w obwodzie pa-
włodarskim)²⁸.

W maju 1940 roku wywieziono niewielkie grupy Polaków, Żydów i Białorusinów z powiatu białostockiego, lidzkiego i grodzieńskiego. Skierowano je głównie do obwodów mołotowskiego, archangielskiego i aktubińskiego. Były to rodziny, których wcześniej nie udało się odnaleźć, osoby pozostawione z powodu choroby oraz zakwalifikowani do deportacji już w czasie trwania akcji. W pierwszych dniach maja pociąg z takimi właśnie „niedobitkami” wyruszył ze stacji w Białymstoku. Trzecią grupę deportowanych stanowili uchodźcy wojenni, w większości narodowości żydowskiej, określani w terminologii NKWD jako *bieżeńcy*. Pierwszą grupę wysiedlono już jesienią 1939 r. Uchodźcy przebywający na „Zachodniej Białorusi” wywiezieni zostali do pięciu obwodów BSRS²⁹, uchodźcy z „Zachodniej Ukrainy” do 11 obwodów USRS³⁰. W sumie deportowano wówczas ponad 55 tys. osób. W głąb Ukrainy 32 775³¹, w głąb Białorusi 22 471³². Biuro Polityczne KC KP(B) wydało 4 grudnia 1939 r. decyzję o zatrzymaniu przy pracach przymusowych 33 tys. uchodźców³³.

Ponieważ wysiedlenia nie rozwiązały problemu, postanowiono, że po zakończeniu procesu wymiany ludności pomiędzy Niemcami i ZSRS pozostali uchodźcy zostaną wywiezieni w głąb ZSRS na analogicznych zasadach jak osadnicy wojskowi i leśnicy. Deportacja rozpoczęła się

Fot. ze zbiorów grupy Kresy-Syberia

Zesańcy polscy w Swierdłowsku

²⁸ Raport Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Kazachskiej SRS – Babkina..., s. 26.

²⁹ Raport Przewodniczącego Komisji Rządowej ds. Zatrudnienia i Rozmieszczenia Uchodźców przy RKL BSRS Iwana Gorina do przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych BSRS K.W. Kisieliewowa w sprawie działalności Komisji i przebiegu akcji wysiedleńczej, NARB, f. 4, op. 21, d. 1511, l. 6.

³⁰ Raport Zastępcy Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych USRS do Ł. Berii nr 592 SP z 11 II 1940 r. w sprawie rozlokowania oraz pobytu we wschodnich obwodach USRS uchodźców wysiedlonych w październiku 1939 r. z Zachodniej Ukrainy, I. Biłas, *op. cit.*, t. 2, s. 143.

³¹ Raport Zastępcy Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych USRS do Ł. Berii nr 592 SP z 11 II 1940 r., s. 143.

³² Raport Przewodniczącego Komisji Rządowej ds. Zatrudnienia i Rozmieszczenia Uchodźców przy RKL BSRS Iwana Gorina do przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych BSRS K.W. Kisieliewowa..., NARB, f. 4, op. 21, d. 1511, l. 6.

³³ N. Lebediewa, *Rozstrzeliwania i deportacje ludności polskiej w ZSRR w latach 1939–1941*, „Niepodległość i Pamięć” 1998, nr 2, s. 5.

29 czerwca 1940 r. Wywieziono co najmniej 80 653 osoby: 22 879 z „Zachodniej Białorusi” i 57 774 z „Zachodniej Ukrainy”³⁴. Większość zesłanych stanowili Żydzi (ponad 80 proc.), Białorusini i Ukraińcy. Polaków było ok. 11 proc. Rozmieszczono ich w znajdujących się pod kontrolą NKWD 251 osadach specjalnych w autonomicznych republikach sowieckich: Jakuckiej, Komi i Marijskiej, w Kraju Ałtajskim i Kraju Krasnojarskim oraz w następujących obwodach RFSRS: archangielskim, czelabińskim, gorkowskim, irkuckim, mołotowskim, nowosybirskim, omskim, swierdłowskim i wołogodzkiem³⁵. Do końca czerwca 1940 r. ze wscho nich województw II RP deportowano ogółem ok. 150 tys. polskich uchodźców, którzy po 17 września 1939 r. znaleźli się na terenach kontrolowanych przez Armię Czerwoną³⁶.

Deportacji podlegały także rodziny zamieszkałe w pasie przygranicznym – do 800 m. Przesunięto je najczęściej do gospodarstw pozostałych po wcześniej wysiedlonych. Pomysł takiego rozwiązania sprawy wypłynął od I sekretarza KP(b) Ukrainy, Nikity Chruszczowa.

Zimą 1940 r. wysiedlono dodatkowo od 13 do 30 tys. polskich obywateli. W większości była to ludność ukraińska, 30 proc. stanowili polscy chłopci z Małopolski Wschodniej (z okolic Jasła, Przemyśla i Lwowa) oraz z Wołynia. Osadzono ich w okolicach Kiszyniowa. W niepotwierdzonych do końca źródłach mowa jest też o Polakach rozmieszczonych w okolicach Białti, w Odessie oraz nad Morzem Czarnym, w okolicach Țighina i Căușeni. Wysiedlane rodziny mogły zabrać ze sobą praktycznie cały dobytek z opuszczanych gospodarstw, co zdecydowanie różniło tę akcję wysiedleńczą od pozostałych.

Ostatnie przymusowe przesiedlenia nastąpiły na przełomie maja i czerwca 1941 r. Komitet Centralny WKP(b) oraz RKL ZSRS podjęły 14 maja 1941 r. uchwałę nr 1299–526ss

³⁴ Raport zastępcy naczelnika 10-go Wydziału 1-go Oddziału Głównego Zarządu Transportowego NKWD USRS dla Ludowego komisarza Spraw Wewnętrznych USRS I. Sierowa z 3 VII 1940 r. o pozostawionych i wysiedlonych uchodźcach z zachodnich obwodów Ukrainy wg stanu na dzień 2 VII 1940 r., I. Biłas, *op. cit.*, t. 2, s. 156.

³⁵ Rezultaty operacji wysiedlenia uchodźców w 1940 r. oraz ich wykorzystania jako siły roboczej, I. Biłas, *op. cit.*, t. 2, s. 167–168.

³⁶ W jednym ze sprawozdań dowództwa wojsk granicznych NKWD mowa jest o 145 tys. uchodźców z województw przyłączonych do Niemiec, podlegających ich zdaniem natychmiastowemu aresztowaniu. Jednak, jak ma się ten raport do owej liczby 150 tys. przymusowo przesiedlonych, nie udało się jak dotąd ustalić. Zob. Sprawozdanie wojsk pogranicznych NKWD o uchodźcach z Polski centralnej, GARF, f. R–9401, op. 1, d. 551, l. 320.

Zesłańcy polscy w obwodzie gorkowskim

Fot. ze zbiorów grupy Kresy-Syberia

Fot. ze zbiorów grupy Kresy-Syberia

Polskie dzieci w drodze do ośrodków koncentracji Armii Andersa po „amnestii”

o aresztowaniu i skierowaniu na zesłanie w dalekie rejony ZSRS na dwadzieścia lat członków rodzin uczestników kontrewolucyjnych organizacji ukraińskich i polskich³⁷. Na jej podstawie Beria wydał 21 maja zarządzenie „o wysiedleniu społecznie obcych elementów z republik nadbałtyckich, Zachodniej Ukrainy, Zachodniej Białorusi i Mołdawii”. Akcja przebiegała w kilku fazach. Ludność z Mołdawii i „Zachodniej Ukrainy” wysiedlono 22 maja 1941 r.; 14 czerwca „oczyszczono” republiki nadbałtyckie; z 19 na 20 czerwca „Zachodnią Białorusi”; 12 371 osób z „Zachodniej Ukrainy” trafiło do obwodu południowokazachstańskiego, omskiego, nowosybirskiego oraz Kraju Krasnojarskiego; 22 353 osoby z „Zachodniej Białorusi” do obwodu omskiego i nowosybirskiego oraz do Kraju Ałtajskiego, w dorzecze Katuni i Biji³⁸. W sumie wschodnie województwa II RP straciły wówczas 37–44 tys. osób (11 tys. z „Zachodniej Ukrainy”, 20–24 tys. z „Zachodniej Białorusi” i 3–9 tys. z Litwy)³⁹.

³⁷ Postanowienie KC WKP(b) oraz RKL ZSRS nr 1299–526ss z 14 V 1941 r. o aresztowaniu i skierowaniu na zesłanie w dalekie rejony ZSRS na dwadzieścia lat członków rodzin uczestników kontrewolucyjnych organizacji ukraińskich i polskich, GARF, f. 9401, op. 2, d. 64, l. 379–384.

³⁸ I. Biłas, *op. cit.*, t. 2, s. 201–213.

³⁹ A.E. Gurianow, *Massztaby dieportacyi nasielenija w głub SSSR w maje-ijunie 1941 g.* [w:] *Riepriessii protiwo polakow i polskich grahdan. Istoriceskije sborniki „Miemoriała”*, выпуск 1, Moskwa 1997, s. 159.